

Inleiding

Roerend en onroerend erfgoed: een tweeluik over interieurs en bouwfragmenten

Op zeven november 2016 vond in de Harmonie in Leeuwarden het Ottema-Kingma symposium plaats. Dit symposium, getiteld ‘Roerend en onroerend erfgoed: een tweeluik over interieurs en bouwfragmenten’ werd georganiseerd door de Ottema-Kingma Stichting en de Afdeling Kunstgeschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen. Hieronder is de inleiding weergegeven, zoals die op de uitnodiging was geplaatst. Daarna volgen de samenvattingen van de sprekers die op deze dag hun licht over interieurs en bouwfragmenten hebben laten schijnen.

1. interieurs

De Erfgoedwet die dit jaar in werking is getreden, is vooral een bundeling van bestaande wet- en regelgeving. Nieuw is de aandacht die de Erfgoedwet besteedt aan interieurenssembles. Voor wetgevers is het wettelijk beschermen van interieurenssembles geen sinecure, vooral vanwege de combinatie van roerend en onroerend erfgoed, die elk een eigen problematiek kennen. Hoe is dit nu feitelijk in de Erfgoedwet opgelost? Biedt de Erfgoedwet voldoende bescherming, of had men strenger moeten of kunnen zijn? Op welke manier wordt de regeling in de wet vertaald naar de praktijk?

2. bouwfragmenten

Interieurbetimmeringen worden evenals losse gevelstenen, beelden, deuren maar ook complete gevels en poorten, als geïsoleerde bouwfragmenten in Nederland op verschillende locaties verzameld en bewaard. Lang niet altijd is bekend waar deze fragmenten oorspronkelijk vandaan komen. Opvallend is dat iedere eigenaar weer op een andere wijze met bouwfragmenten omgaat. De een incorporeert het materiaal in een museale opstelling, de ander maakt de fragmenten onderdeel van een gebouw door ze bijvoorbeeld in te metselen. Ook verkoop en herplaatsing behoren tot de mogelijkheden. Hoe staat het met de waardering van bouwfragmenten in Nederland? Het gaat dikwijls om zaken van groot cultuurhistorisch belang, maar weten we er wel genoeg van? De indruk bestaat dat eigenaren moeite hebben het vaak aantrekkelijke materiaal op een zinvolle manier te presenteren. Zijn er (binnen- en buitenlandse) voorbeelden die als inspiratiebron kunnen worden gebruikt?

Antoon Ott
Artilaw

De Erfgoedwet en de bescherming van interieuresembles

Op 1 juli 2016 trad de Erfgoedwet in werking. De komst van deze wet heeft geen wereldschokkende veranderingen met zich meegebracht. De behandeling van het wetsvoorstel in de Tweede en Eerste Kamer vond plaats zonder grote problemen. Het onderdeel dat nog het meest de aandacht trok was de verkoop van openbaar kunstbezit. Vooral de Vereniging Rembrandt heeft zich er sterk voor gemaakt dat in de wet goed is verankerd dat de besluitvorming ten aanzien van de verkoop van openbaar kunstbezit zorgvuldig geschiedt.

Dat het wetsvoorstel redelijk soepel werd aangenomen kwam onder meer doordat voor een deel oude wijn in nieuwe zakken werd gegoten. Een aantal bestaande wetten, denk aan de Monumentenwet, de Wet tot behoud van Cultuurbezit (WBC) en de uitvoeringswet UNESCO-verdrag, zijn allemaal, vrijwel ongewijzigd, in de Erfgoedwet opgenomen. Er was één onderdeel waarover tijdens de behandeling in de Tweede Kamer het meest interessante debat werd gevoerd: het interieuresemble.

Eerst wil ik eerst kort ingaan op het begrip interieuresemble. Ik heb me hierbij gebaseerd op het voortreffelijke rapport ‘Van object naar samenhang. De instandhouding van ensembles van onroerend en roerend erfgoed’. De definitie van een ensemble luidt dit verband: ‘een samenhang van onroerende en roerende zaken van (cultuur)historisch, artistiek, wetenschappelijk of technisch belang.’ Dan de definitie van een interieur: ‘een samenstel van één of meer ruimten (structuur, onderlinge relatie en ruimtelijke verhoudingen), de afwerking daarvan (wanden, vloeren en plafonds) en de inrichting (roerende zaken). Globaal zijn er vier categorieën interieuresembles te onderscheiden op basis van de manier waarop er een samenhang bestaat:

- samenhang door totaalontwerp (jachthuis St. Hubertus).
- samenhang door historische continuïteit (Zwanenbroedershuis, Den Bosch).
- samenhang door samenstelling (Missiemuseum, Steyl).
- samenhang door herkomst (bouwloods van de St. Jan, Den Bosch).

Voor de heel bijzondere interieuresembles is er al lang de wens ze te kunnen beschermen zodat ze in stand gehouden kunnen blijven. Dit valt echter niet mee: Interieurs zijn kwetsbaar. Zowel in praktische zin als wettelijk gezien valt dat niet mee. Er was geen speciale regeling voor deze ensembles, waardoor moest worden teruggevallen op de wél beschikbare wet- en regelgeving. Dit werd als volgt opgelost. Zoals we zagen bestaan interieuresembles uit roerende en onroerende delen. De bescherming van het onroerende deel werd geregeld via de Monumentenwet. Hierdoor waren diverse handelingen aan een gebouw verboden en werd een vergunningsstelsel gebruikt voor bepaalde ingrepen en aanpassingen. De bescherming van het roerende deel vond eventueel plaats via de WBC. Probleem is echter dat die WBC, daar helemaal niet voor is bedoeld. De WBC moet voorkómen dat voorwerpen ons land verlaten, als ze zó bijzonder zijn dat ze als onvervangbaar en onmisbaar voor het Nederlands cultuurbezit worden beschouwd. Dat het ensemble uit elkaar kan vallen, daartegen doet de WBC niets.

En dan is nog een heel juridische ingewikkeldheid. Wanneer iets roerend of onroerend is, dat is lang niet altijd zo makkelijk te bepalen. Het Burgerlijk Wetboek (BW) zegt hierover het volgende: ‘Onroerend zijn de grond [...] alsmede de gebouwen en werken die duurzaam met de grond zijn verenigd, hetzij rechtstreeks, hetzij door vereniging met andere gebouwen of werken.’ En wat is dan roerend volgens het wetboek? Roerend zijn alle zaken die niet onroerend zijn. De vraag is: wanneer iets een bestanddeel is van een zaak? Hierbij zijn volgens het BW twee criteria van toepassing:

- 1). een maatschappelijk criterium: al hetgeen volgens verkeersopvatting onderdeel van een zaak uitmaakt, is bestanddeel van die zaak.
- 2). een fysiek criterium: een zaak die met een hoofdzaak zodanig verbonden wordt dat zij daarvan niet kan worden afgescheiden zonder dat beschadiging van betekenis wordt toegebracht aan een der zaken, wordt bestanddeel van de hoofdzaak.

Waarom was de vraag of iets roerend of onroerend is ook al weer belangrijk? Zodra iets onroerend is kan het vallen onder de bescherming van monumentenwet. Als het roerend is niet. Er zijn echter veel meer objecten roerend dan veel erfgoedliefhebbers hopen en denken.

Tot zover de situatie van vóór 1 juli 2016. Zouden met de komst van de Erfgoedwet al deze ingewikkeldheden zijn opgelost? De wetgever van niet van zins om de bescherming van interieurenssembles in de wet op te nemen. Voor de interieurenssembles zou moeten worden ingezet op vergroting van kennis en bewustzijn, attitudeverandering en verbeterde omgangsnormen. Niet op introductie van nieuwe regels. Indien er voor zou worden gekozen om roerende zaken samen met de onroerende zaak waar zij zich bevinden, mee te beschermen, heeft dat volgens de wetgever namelijk grote bezwaren van praktische en administratieve aard.

Daarnaast waren er volgens de wetgever omstandigheden denkbaar zijn dat het eenvoudigweg niet langer mogelijk is om roerende onderdelen van een ensemble in situ te behouden. Denk aan een collectie van familieportretten die met de familie meeverhuist naar elders. Bovendien werd bescherming als een te vergaande ingreep in het eigendomsrecht gezien, zeker als het gaat om interieurenssembles die nog regulier worden bewoond. De wetgever had overigens groot vertrouwen in de bescherming van interieurs in overheidsbezit: ‘zeker indien gebouwen met waardevolle interieurs in eigendom zijn van overheden, zoals raadhuisen, mag verwacht worden dat daarmee goed wordt omgegaan.’

Dankzij een amendement van het kamerlid Jacques Monasch kwam de bescherming van interieurenssembles echter toch in de wet. Hoe ziet die bescherming eruit? Samengevat worden bijzondere ensembles aangewezen. Deze worden opgenomen in een informatiesysteem. In dit systeem wordt uitvoerig beschreven hoe dat ensemble eruit ziet en welke objecten ertoe behoren, tenzij de eigenaar dat niet wil. Er is echter geen wetsartikel met sancties als er een aantasting van zo’n geregistreerd ensemble plaats vindt. De wet heeft dus geen juridische consequenties.

De belangrijke vraag is nu natuurlijk: helpen deze wetsartikelen daadwerkelijk bij de bescherming van bijzondere interieurs, of is dit een meer cosmetische oplossing?

In de volgende gevallen biedt de Erfgoedwet niet altijd soelaas.

- 1). Als een bijzonder interieurensemble zich niet in een rijksmonument bevindt komt het niet voor bescherming in aanmerking. Er zijn voorbeelden denkbaar waarbij bescherming tóch op zijn plaats zou zijn.
- 2). Dat een gebouw met een bijzonder interieur in eigendom is van een overheid, is geen garantie voor de bescherming ervan. Ook de erfgoedwet verandert daar niets aan.

- 3). Als een geregistreerd ensemble wordt aangetast, dan kan enkel worden gehoopt dat er publiekelijk rumoer ontstaat, omdat openbaar bekend is dat het om een bijzonder ensemble gaat. Misschien dat de eigenaar dan om morele redenen alsnog afziet van aantasting.
- 4). In interieurensembles kunnen zich objecten bevinden die op zichzelf niet worden beschermd in geval van diefstal gevolgd door onrechtmatige uitvoer naar buiten Nederland. Mijn advies zou zijn om voorwerpen die onderdeel uitmaken van een geregistreerd ensemble toe te voegen aan het beschermend regime van het Europees recht en het UNESCO-verdrag, mits de eigenaar daarmee instemt.

Met de komst van de Erfgoedwet heeft het thema interieur dus voor het eerst een wettelijke verankering gekregen. Dat is prachtig! Juridische sancties en consequenties ontbreken echter. De nadruk ligt vooral op bewustwording en kennis. Dat maakt dat de wet in diverse gevallen tekort kan schieten.

Ap Timmermans
voorzitter Stichting Interieurs in Fryslân

Resultaten van de zoektocht naar waardevolle interieurs in Súdwest-Fryslân

A. Korte toelichting op

missie: bevorderen van kennis, kunde en zorg voor interieurs in Fryslân;

motto : behoud door bewustwording/ kennis;

opdracht: 1. provinciebrede inventarisatie: 2015 SWF/ 2016 Harlingen/ 2017: Dongeradeel/ 2019 afronding;

2. publiceren van resultaten onderzoek : meerdere krantenartikelen ; 2 publicaties in landelijke bladen; 10-tal presentaties;
3. ontwikkelen database en ontwikkelen model werkwijze inventarisatie van waardevolle interieurs: gereed;
4. ontwikkelen website, waarop werk en resultaten inventarisatie zichtbaar zijn: gereed.

B. Resultaten uitgevoerde inventarisatie in gemeente Súdwest-Fryslân:

In onderzoek betrokken panden (woonhuizen en boerderijen) samengesteld uit rijkslijst monumenten/ gemeentelijke monumenten/ inventarisatie jongere bouwkunst en oogave van lokale historische verenigingen e.d.) in totaal : 2229 panden, waarvan na onderzoek:

1. 825 panden (34%) gestript: geen waardevolle onderdelen meer aanwezig;
2. 638 panden (29%) niet onderzocht: geen contact met eigenaar/ bewoner.
3. 825 panden (37%) wel interieurwaarden aanwezig, waarbij 486 panden zijn gedocumenteerd.

Eerste inschatting: Waardering panden SWF

categorie	percentage
≥ 26 punten : zeer waardevolle interieurs	18%
15 t/m 25 punten: waardevolle interieurs	35%
≤ 14 punten : waardevolle interieurelementen	47%

Waarderingsresultaat:

C. Presentatie (voor-)beelden:

Getoond zijn interieurbeelden van een viertal panden waarbij sprake is van een integraal, samenhangend, gaaf interieuresemble: (voornaam stadshuis/ rijk gedetailleerde kleinschalige dorpswoning/ wederopbouwwooning met volledig 60-jarig interieur/ notabele woning in middelgroot stadje).

Voorts zijn overzichtsbeelden/ “collecties” getoond van specifiek interieuronderdelen zoals:

- gangpoortjes
- vloeren
- geschilderde traplopers
- plafonds
- snijwerk/ houtwerk
- tegelwanden
- tegeltableaus
- trappen
- deurkrukken/-beslag
- balksleutels
- schilderijen/ decoraties
- glas-in-lood- / geëts glas
- bedsteden/ kastenwanden
- vensterbanken
- schoorsteen/ -mantels.

D. Conclusie: ondanks dat veel interieurs hun waarde hebben verloren is nog een veelheid aan waardevolle interieurs/ interieuronderdelen aan te treffen: de zoektocht gaat door!!

Dirk J. de Vries
RCE Amersfoort – Universiteit Leiden

Bouwfragmenten: stief- of weeskinderen?

Het gebouw van de Rijksdienst voor het cultureel Erfgoed te Amersfoort is ontworpen door Navarro Baldeweg en kwam in 2009 gereed. In de bibliotheek op de 1^e verdieping staan vitrines met bouwfragmenten, slechts een klein deel van de circa 140.000 objecten die RCE beheert, thans in het depot Pot te Amersfoort. Dit is slechts ¼ van het gedachte Collectie Centrum Nederland te Amersfoort waarin de verzamelingen van het Rijksmuseum, Museum 't Loo en het Nederlands Openluchtmuseum straks worden samengebracht.

Voorheen Gerard van Wezel en thans Peter Don houden zich bezig met de ontsluiting van de bouwfragmenten, die soms worden uitgeleend, zoals aan de Biënnale Venetië in 2014. Daar waren op suggestie van Rem Koolhaas en Stephan Petermann allerhande thema's te zien: vensters, trappen, wanden, toiletten, etc., een aantrekkelijke manier om de ontwikkeling en verscheidenheid van bouwfragmenten aan een groter publiek te tonen.

Algemeen probleem van losse bouwfragmenten is dat ze uit hun context gehaald zijn; soms is nog wel bekend waar het materiaal vandaan kwam, vaak ook niet. Wat doe je er mee, behalve verzamelen en exposeren? Het mooiste is: terugbrengen naar de oorspronkelijke context, indien die nog bestaat. Daarvan worden voorbeelden getoond: het gereconstrueerde gewelfbeschoot uit het Rijksmuseum terug naar de Grote Kerk in Alkmaar is een goed voorbeeld. Opstellen in of in de buurt van het monument waaruit het verwijderd is, kan ook: zie de bouwloods van de Sint Jan in 's-Hertogenbosch. Een kopie (aan de kerk) is een interpretatie van het origineel, hetgeen niet alleen geldt voor middeleeuws beeldhouwwerk maar bijvoorbeeld ook voor de 19de-eeuwse spantvoeten van de perronoverkapping in Den Bosch. Let op uw bijzondere perronkappen in Leeuwarden. De oudste originele voorbeelden in Nederland zijn inmiddels gesloopt, zoals die van het Maliebaanstation te Utrecht toen dat museum werd!

Losse bouwfragmenten zoals die in het St. Lucasinstituut te Gent, willekeurig ingemetseld, op de zolder of in de kelder van een museum, zijn altijd nog interessant om te onderzoeken, bijvoorbeeld door studenten. Grotere aantallen, of minder belangrijke stukken zijn op te vatten als verhandelbare stukken. Moet je daaraan eisen stellen als gemeentelijk materiaaldepot of lokaal museum? Amsterdam gaat sinds de 'Kokpanden' redelijk soepel om met hergebruik van bouwfragmenten. Gecomponeerde settings zoals de Zaanse Schans of die van het Openluchtmuseum zijn leuk voor een groter publiek, maar van minder belang voor de wetenschap, hoewel de laatstgenoemde instantie recentelijk een bouwhistorische (her)inventarisatie heeft doorgevoerd die interessante resultaten opleverde. Gecomponeerde stads- of dorpsgezichten zijn een beetje treurig en doen denken aan gefantaseerde stads- of dorpsgezichten, niet alleen van 19de-eeuwse romantische schilders, maar ook wel oudere, zoals Jacobus Vrel waarvan binnenkort een tentoonstelling komt in München en Parijs.

Zoiets als een rijksbeleid voor het herplaatsen van bouwfragmenten is er (nog) niet. Gemeenten geven uitvoering aan de monumentenwet en zullen per geval oordelen. Het rijk kan desgevraagd adviseren. Voorafgaand onderzoek, verantwoorden en toelichten over wat je in zo'n geval gedaan hebt, verdient aanbeveling. Wat te zeggen van het opzetten van

OKS

Ottema-Kingma Stichting

‘referentiecollecties’, ontsluiten van depots op internet, naar buiten treden met themastudies, tentoonstellingen/uitlenen, veilen, herplaatsen onder voorwaarden na zorgvuldige inventarisatie, kan allemaal. Doe iets met je bouwfragmenten!

Dolf van Weezel Errens op persoonlijke titel

Fragmenten van Fryslân. De fietsenstallingcollectie: brouwfragmenten in museumbezit.

De lezing betrof de casus van een achtergebleven collectie bouwfragmenten in de fietsenstalling van een schoolgebouw dat in de periode 1990-2013 was gebruikt als depot van het Fries Museum te Leeuwarden. De fietsenstallingcollectie blijkt afkomstig uit depotruimte in inmiddels gesloopte museum panden aan de Turfmarkt in Leeuwarden. De daarin opgeslagen objecten werden zonder omzien overgebracht naar het schoolgebouw en de fietsenstalling. Ook daarna bleven ze buiten het gezichtsveld van de conservatoren.

De 72 bouwfragmenten, waarvan sommige uit meerdere delen bestaan, betroffen onder meer natuurstenen onderdelen van gebouwen, zoals decoratief beeldhouwwerk, architectuurfragmenten, bijzondere inrichtingselementen, maar ook dakpannen en graftekens. Ze behoorden volgens het museum niet tot ‘de collectie’, omdat “er geen inventarisnummers op zitten en de voorwerpen niet in de aanwinstenlijsten/collectiedatabase zijn terug te vinden.” Met enig aandringen werden de bouwfragmenten tijdelijk overgebracht naar het kantoorwerkplaats van de Monumentenwacht in Drenthe. De spreker heeft de bouwfragmenten daar geïnventariseerd en gedocumenteerd. Daaraan is een ‘verwachting van afstotingsrisico’ toegevoegd, omdat het museum had gesteld dat de fietsenstallingcollectie behoorde tot fase I van ontzamen: “Vanuit de eerste fase van het ontzamen komen nu dus objecten naar voren die we *niet* willen meenemen naar het nieuwe depot. Dat zijn de dingen die relatief eenvoudig te ontzamen zijn (nl. waarvan het duidelijk is of het wel/geen collectie betreft).” Naar schatting van de spreker kan het ontzamen in fase I van 45 objecten uit de fietsenstalling (62%) probleemloos zijn. Voor 48 % geldt dat niet zonder meer.

Van de bouwfragmenten bleek zo’n 10% te behoren tot de geregistreerde collectie. Van 90% is het eigendom of herkomst onbekend of onduidelijk.

Een klein percentage van de bouwfragmenten 12% lijkt zo betekenisvol/waardevol dat opname in de collectie alsnog gerechtvaardigd lijkt. Niet geregistreerde objecten moeten volgens de spreker niet worden veroordeeld tot ontzamen wegens ‘gebrek aan bewijs’, maar moeten ook worden beoordeeld op hun eigen merites door onderzoek en aan de hand van het collectiebeleid.

Het Fries Museum heeft de grootste provinciale collectie van Nederland volgens het Rapport Evaluatieonderzoek Fries Museum. Doorzoek je de gedigitaliseerde collectie van het Fries Museum met de term “bouwfragment” dan krijg je 31 *hits*, zoek je op “architectuurfragment” krijg je 232 *hits*.

Het aantal historische bouwfragmenten is volgens deze opgave op de totale omvang van de collectie van het Friese Museum gering, namelijk ongeveer 0,15% . De omvang van de ‘fietsenstalling collectie’ met 72 stuks is op die ‘deelcollectie’ van 232 weer groot te noemen (30%).

De collectievorming en omgang met de bouwhistorische fragmenten in het Fries Museum is symptomatisch voor het landelijke beeld. Niet alleen musea maar ook gemeenten worstelen met bouwfragmenten in hun bezit. Dat laatste klinkt misschien verrassend, maar vrijwel iedere

gemeente heeft een ‘werf’ waarop meestal ook onbekende bouwfragmenten zijn opgeslagen; bij gemeentefusies moet worden gevreesd voor het verdwijnen dit lokale erfgoed.

De ontzaming van de museumcollectie zal worden uitgevoerd volgens een ontzamelprotocol en in overeenstemming met de LAMO2016-richtlijnen. Van elk af te stoten object moet volgens die richtlijnen de kunst- en cultuurhistorische waarde zijn vastgesteld. Het te ontzamen voorwerp wordt langs de lat gelegd van de twee breed geformuleerde hoofdthema’s van het collectiebeleid : “Friezen en de wereld” en “Het platteland en de Elf Steden”. In overeenstemming met de methodiek ‘Op de museale weegschaal’ gelden daarnaast ook algemene selectiecriteria, nl. **de betekenis** en **de gebruikswaarde** van het object om te komen tot een doelmatige, kwaliteitsvolle collectie.

Naar aanleiding van de ervaringen met de fietsenstallingcollectie is nader overleg gevoerd met medewerkers van het Fries Museum over de vragen: zijn er meer architectuurfragmenten die tot de collectie van het Fries Museum behoren en/of zijn er meer locaties met mogelijk ‘onbekende’ architectuurfragmenten die tot de collectie van het Fries Museum behoren. En zo ja, is met een inventarisatieproject een betekenisvolle bijdrage te leveren aan de registratie van de historische bouwfragmenten en historische interieuronderdelen, dan wel aan afstoting of herbestemming? Welke samenwerkingsverbanden zijn voor een dergelijk project denkbaar? Met de positieve grondhouding vanuit het museum behoort het verder invullen van een dergelijk project binnen de programmering van de huidige leeropdracht van de OKS-leerstoel wellicht tot de mogelijkheden, evenals het aangaan van een alliantie met een opleiding voor bouwhistorici tot de mogelijkheden kán behoren.

Daarmee wordt bijgedragen aan de kennisvergroting van de collectie voor het Fries Museum. Buiten de museumwereld kan die kennis weer bijdragen aan het draagvlak voor het behoud van interieurs in situ, en voor herbestemming van bouwfragmenten.

Gusta Reichwein
Conservator Amsterdam Museum

Willem Sandberg en de Amsterdamse stijlkamers. Een andere kijk op erfgoed.

In 1945 werd Willem Sandberg directeur van de Dienst Gemeentelijke Musea, waar het Stedelijk Museum samen met het Amsterdams Historisch Museum (AHM), Museum Fodor en Museum Willet-Holthuysen deel van uitmaakten. In het gebouw aan de Paulus Potterstraat bevonden zich een aantal stijlkamers die daar rondom de eeuwwisseling waren aangebracht. Dankzij de inspanning van een aantal Amsterdamse notabelen waren deze interieurs ‘gered’ uit grachtenpanden die waren gesloopt of grondig verbouwd. Door de installatie in het Stedelijk was een geschikte omgeving gecreëerd voor de presentatie van de collectie van mevrouw Lopez Suasso. Deze rijke Amsterdamse dame had in 1890 haar vermogen en haar collectie meubels, sieraden en kostuums nagelaten aan de stad. Haar kapitaal vormde een belangrijke bijdrage aan de financiële basis van het Stedelijk Museum.

Tijdens zijn directoraat heeft Sandberg het Stedelijk omgevormd tot een internationaal centrum voor moderne kunst. In zijn plannen was echter geen plaats voor de stijlkamers, althans niet in het Stedelijk. Hij streefde namelijk naar witte museumzalen als neutrale omgeving voor autonome kunst en dat was ongeveer het tegenovergestelde van de historische context die de stijlkamers hadden geboden aan de kunstnijverheid uit de stadscollectie.

Hij zocht naar een nieuwe bestemming voor de historische interieurs. In eerste instantie wilde hij er een pronkpoppenhuis mee inrichten, een poppenhuis 1:1 en daarvoor had hij Museum Willet-Holthuysen op het oog. Toen dat onuitvoerbaar bleek heeft hij architect Mart Stam een ontwerp laten maken voor een nieuw gebouw in de achtertuin van Willet-Holthuysen. Ook dat werd niet gerealiseerd en pas na de pensionering van Sandberg zijn de stijlkamers daadwerkelijk ontmanteld.

Begin jaren zestig werd de Dienst Gemeentelijke Musea gesplitst: Edy de Wilde werd directeur van het Stedelijk en van Fodor, Simon Levie werd directeur van het AHM en van Willet-Holthuysen. Hij legde de plannen van Mart Stam naast zich neer en vroeg architect Bart van Kasteel een nieuw ontwerp te maken voor de huisvesting van de stijlkamers in een nieuw gebouw in de tuin van Willet-Holthuysen. Helaas, ook deze plannen kwamen niet verder dan de tekentafel. De stijlkamers werden in kratten verpakt en - geoormerkt als historische collectie - opgeslagen in het depot van het AHM.

Gelukkig zijn er in de afgelopen jaren inhaalslagen gemaakt met betrekking tot onderzoek, documentatie en conservering en een van de mooiste stijlkamers is in langdurig bruikleen gegeven aan het Rijksmuseum. In 2014 heeft het Nieuwe Instituut in Rotterdam de Griekse kunstenaar Andreas Angelidakis gevraagd om zijn artistieke kijk op stijlkamers vorm te geven in een expositie. Hij heeft gebruik gemaakt van de collectie Amsterdamse stijlkamers, waarbij hij zijn bewondering voor de ideeën van Sandberg niet onder stoelen of banken stak. Zo kwam de cirkel rond: de legendarische museumdirecteur diende met zijn originele kijk op erfgoed als inspiratiebron voor een hedendaagse kunstenaar. De tentoonstelling en het debat dat hiervan het resultaat was zal erfgoedbeheerders hopelijk stimuleren om zich vaker door elkaar laten schudden door beeldend kunstenaars.

Peter Tolsma

Voormalig vicevoorzitter Stichting Monument en Materiaal, Groningen

Hergebruik van Bouw- en interieurfragmenten

Na een inleiding over het modieuze begrip “duurzaamheid” en de strijdigheid van het “terug” restaureren met oude interieurfragmenten met het beleid om een aangetroffen toestand vooral zo te laten, wordt er een beeld geschetst van de Stichting Monument en Materiaal in Groningen. Dit instituut houdt zich met behulp van een paar banenpoolers en veel vrijwilligers bezig met het verzamelen, restaureren, verkoop en terugplaatsen van interieur- en bouwfragmenten.

Spreker vertelt over de opzet van deze organisatie en de groei die het heeft doorgemaakt sinds haar oprichting. Vervolgens geeft hij aan hoe de verzameling van het materiaal in zijn werk gaat. Door een voorkeurspositie bij de Gemeente Groningen en ook bij de andere Groningse gemeenten, heeft de stichting de eerste keus bij de sloop van panden in deze gemeenten. Ook bij particulieren wordt getracht bij mogelijke sloop van panden (of gedeelten daarvan) om bruikbare onderdelen in te zamelen.

Afhankelijk van de staat waarin zich deze spullen bevinden, kan er in eigen atelier aan gerestaureerd worden, of kan een restauratiebedrijf gevraagd worden deze restauratie uit te voeren. Alles wordt verder schoongemaakt, en gesorteerd opgeslagen, nadat de oorsprong, tijdsbepaling en stijlvorm zijn opgemaakt. De opslag is ondergebracht in een voormalige school midden in de stad Groningen. De buitenmaterialen kunnen buiten op de binnenplaats worden opgeslagen, de rest in de overige binnenruimten.

Voor eigenaren van een te restaureren pand zijn de onderdelen onder een aantal voorwaarden te koop: De criteria die gehanteerd worden bij de verkoop zijn achtereenvolgens:

- Passend bij het soort huis
- Passend in de bouwstijl van het huis
- Passend in de tijd van bouw van het huis
- Passend in de “luxe” van het huis
- Passend in de omgeving waarin het huis staat

Van deze voorwaarden worden door de spreker voorbeelden gegeven zodat deze duidelijker worden. De beoordeling gaat aan de hand van foto's die de eigenaar geacht wordt mee te brengen, of in twijfelgevallen door een bezoek aan het te restaureren pand.

De prijs van de te verkopen onderdelen zijn onder marktconform.

Vervolgens worden er een groot aantal, zeer verschillende voorbeelden van teruggeplaatste onderdelen op dia aan de zaal vertoond. Een en ander geeft aan dat de werkwijze van de stichting serieus en overdacht te noemen is, en gretig aftrek vindt bij huiseigenaren van zowel oude als jongere monumenten.

Tot slot volgt een verhandeling over de lotgevallen van een 18^e eeuwse rococo schouw, die via verkoop, scheiding, opslag en opnieuw verkoop, maar nu door een bewindvoerder, weer uit zicht

verdwijnt, terwijl tegelijkertijd het ontbrekende schilderstuk dat er bij hoort, wel weer boven water komt en dus nu helaas gescheiden van deze schouw zijn verdere leven slijt bij een kunsthistoricus op zijn kamer. Soms gaat dat zo.

Johan de Haan
Ottema-Kingma leerstoel, Radboud Universiteit Nijmegen

Afronding door de dagvoorzitter

Wat hebben we vandaag gehoord, wat nemen we ervan mee? Welke perspectieven biedt dit? Een paar weken geleden was ik in Italië. U weet dat dat land in feite één groot lapidarium is, een verzameling stenen. Fragmenten uit alle eeuwen zijn daar in het straatbeeld te vinden en worden als vanzelfsprekend ervaren.

fontein in Florence

Uiteraard is dat erfgoed in zekere zin een last: overdaad drukt hier op de beschikbare middelen. Juist dát zorgt echter ook voor creativiteit en daadwerkelijke ‘omgang’. Er is geen sprake sacralisering, van musealisering, nee, alles wordt opgenomen opname in het dagelijks leven, als punt van herkenning in het straatbeeld, als plek waar je afspreekt, waar je elkaar ontmoet, zoals bij deze fontein in Florence.

In de Toscaanse hoofdstad zijn ook tal van voorbeelden te vinden waarin bouwfragmenten zijn verwerkt tot iets anders, waardoor ze tot ‘kunst’ geworden. Op de binnenplaats van het Palazzo Medici Ricardi zijn daarvan een paar mooie voorbeelden te zien. Hier zijn fragmenten van ouder, veelal Romeins beeldhouwwerk in de zeventiende eeuw samengevoegd tot iets nieuws. Iets nieuws wat meer wil zijn dan de som der delen en als ensemble zelf ook weer waarde heeft. Van de brokstukken uit het verleden is hier niet het oude hersteld, maar is er iets nieuws gemaakt, waarbij de oude fragmenten - en dat is de crux- herkenbaar zijn gebleven. Een andere, eigentijdste strategie spreekt in het onderaards lapidarium in de Noorditaliaanse wijnstad Asti, waar men naast (veelal mousserende) wijn ook oog heeft voor de andere zaken die het leven de moeite waarde maken.

lapidarium in Asti

In deze prachtige stad is op een onderaardse locatie een eenvoudige maar effectieve opstelling van Middeleeuwse bouwfragmenten gemaakt, die door hun inscenering bijna als individuele kunstwerken te genieten zijn.

fietsenstalling bij de Martinikerk in Bolsward

Wat deze strategie van hergebruik ook als resultaat kan hebben, toont dit voorbeeld van een wijze waarop men in Fryslân oude fragmenten functioneel in heeft willen zetten: een uit fragmenten van grafzakerken opgebouwde fietsenparkeervloer – ik kan er geen ander woord voor bedenken -, gerealiseerd in 1988 en gelegen bij het noorderportaal van de Martinikerk in Bolsward. Problematisch? Ja, in zekere zin, en voor mij persoonlijk zéker toen iemand mij vertelde dat zich tussen deze verzameling de zerk van de vader van Gysbert Japix, de Friese Renaissancedichter bevond. Deze Jacob Gijsberts wordt voor de ontwerper van het befaamde Bolswarder stadhuis gehouden, waarin hij op het portaal van de raadzaal zijn handtekening achterliet. Deze informatie gaf met terugwerkende kracht de parkeerplaats waar ik zo vaak mijn fiets had gestald een macaber randje...

Toch is een dergelijke vorm van hergebruik nog altijd te verkiezen boven de rommelzolder waarvan ik u hier beelden toon.

rommelzolder Grafelijke zalen

Verlies dreigt waar erfgoed uit de publieke ruimte verdwijnt. Ik toon u hier beelden van een niet geheel willekeurige rommelzolder in Den Haag: de wandfontein waaronder ooit stadhouder Willem V en zijn gasten hun handen afspoelden, ligt hier voor oud vuil op een ontoegankelijke zolder....

Ik weet het, rommelzolders komen in soorten en maten: Bertus Aafjes noemde zelfs Bolsward, waar we zojuist al even waren, ooit ‘een rommelzolder van de herinnering’ en in het boekje van W.H. Keikes, *Bolsward. Ouderdom met gratie* werd gesteld dat men er nog mini-monumentale ontdekkingen kon doen, geïllustreerd aan de hand van een deur voor een steeg aan het Skilwyk. Het is deze deur.

steegdeurtje in Bolsward

Het gaat hier om een achttiende-eeuwse deur, voorzien van houtsnijwerk waarop De Hoop te zien is, ontleend aan een gravure in een van de vele edities van Cesare Ripa's *Iconologia*. Door Sytse

ten Hoeve werd dit werk toegeschreven aan een van de gebroeders Gorp, beeldhouwers in Sneek, actief in het derde kwart van de achttiende. Ongetwijfeld gaat het om een hergebruikt binnendeurtje, zo vertrouwde Sytse me ooit eens toe, zoals we er nog wel meer kennen, maar dan in hun oorspronkelijke setting. Hier is dus een niet meer functioneel binnendeurtje naar buiten verplaatst, naar de publieke ruimte waar hij als onderdeel van Aafjes' rommelzolder voor iedereen zichtbaar is en te waarden is als poëtisch onderdeel van het stadsgezicht. En daar komt het licht dan binnen: op een klein deurtje in Bolsward wordt de hoop verbeeld...

Dames en heren. Wij houden van rommelzolders, van bovenkamers, daar waar in figuurlijke zin zowel ons geheugen als het grote vergeten zetelen.

Erfgoed, roerend en onroerend, kunst en toegepaste kunst verdienen een in onze collectieve bovenkamer: ze verdienen een voor iedereen te ervaren plek, die te bezoeken is op het moment dat we dreigen te vergeten hoe ongelooflijk rijk en boeiend het is om te leven in een cultuur die zich erfgenáám en erfláter weet, deel van de Orde der Dingen, waarin wij slechts tijdelijk een plaats hebben en die we met de keuzes die we maken bewust en onbewust naar onze hand zetten. Ik spreek de verwachting uit dat we aan de notie dat bewuste keuzes hierin nodig, zelfs noodzakelijk zijn, vandaag een bijdrage hebben kunnen leveren.